

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Opvoeding en kind-zijn bij puriteinen en piëtisten / L.F. Groenendijk.
Auteur(s)	Groenendijk, L.F.
In	<i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i> , 4 (1980), no. 1, p. 10-16.
Copyright	2007 / L.F. Groenendijk SSNR Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.07.17; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Annotatie(s)	Uitwerking van een lezing, gehouden bij het 30-jarig bestaan van Lindenberg's boekhandel & antiquariaat te Rotterdam op 9 oktober 1979.
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99027710

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

OPVOEDING EN KIND-ZIJN BIJ PURITEINEN EN PIËTISTEN

T.g.v. het 30-jarig bestaan van Lindenberg's boekhandel & antiquariaat hield ik op 9 oktober 1979 een lezing over "Opvoeding en kind-zijn bij puriteinen en piëtisten in het licht van hun kinderlektuur". Gebruikmakend van een artikel uit ons documentatieblad (1e jrg., nr. 3, blz. 81-89) gaf ik eerst een typering van de inhoud van het voor kinderen en (vooral?) jeugdigen bestemde piëtistische exemplboekje "Des Heeren Lof, Verkondigt uit den mond der Kinderen" van de Rotterdamse predikant Wilhelmus Eversdijk (1653-1729). Vervolgens toonde ik aan, dat het grootste gedeelte van de exemplen van vroeg bekeerde en jong gestorven kinderen uit Eversdijk's boekje is ontleend aan Jacobus Koelman's (1632-1695) "Twintig Zonderlinge Exempelen" (1679). Koelman bleek op zijn beurt zijn materiaal ontleend te hebben aan Engelse (puriteinse) boekjes met spirituele kinderbiografieën; de inhoud van "A Token for Children" (1671-'72) van de nonconformist James Janeway (ca. 1636-1674) heeft hij zelfs compleet overgenomen. Op leven en werk van Janeway en de wederwaardigheden van zijn boekje ben ik summier ingegaan. Uitvoerig schreef ik daarover in een artikel in "Theologia Reformata" (21e jrg., nr. 1, blz. 36-55). Aldaar heb ik ook gepoogd zicht te geven op o.a. de literatuur-historische en religieuze achtergronden van de exemplboekjes. Ook ben ik daar ingegaan op de met dergelijke kinderlektuur verbonden visie op kinderen en hun opvoeding. De laatstgenoemde thematiek heb ik tijdens mijn lezing nog eens aan de orde gesteld, zij het met een aantal aanvullingen en correcties op eerdere uitspraken daarover. In het nu volgende artikel zal ik dat gedeelte van de lezing — uitgebreid met hetgeen tijdens de lezing om des tijds wille was weggelaten — weergeven.

Historici en sociaal-wetenschappers houden ons al geruime tijd voor, dat het kind kind is **geworden**. J.H. van den Berg stelde in zijn in 1956 verschenen boek "Metabletica", dat het kind **vóór** de tijd van J.J. Rousseau (1712-1778) geen kind was, maar een **kleine volwassene**: het was intellectueel vroegrijp, leefde temidden van volwassenen, was vertrouwd met de bij de volwassen staat passende attributen als geboorte, dood, geloof en seksualiteit. Het kind hoefde in die dagen nog niet kinderlijk te zijn om volwassen te worden. Kind, puber en adolescent waren dus volgens Van den Berg **vóór** de 18e eeuw onbekend.

Tien jaar na de bestseller van Van den Berg verscheen van H.F.M. Peeters "Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca. 1500-ca. 1650)", waarin, met behulp van een indrukwekkende hoeveelheid bronnen, de visie wordt verdedigd, dat men **vóór** de 18e eeuw — in elk geval in de 16e eeuw — wel degelijk oog had voor de "eigenheid" van het kind en de jeugdige mens.

Het kind was in de door hem bestudeerde periode kind, luidt Peeters' konklusie. — Maar was het dat ook reeds **vóór** de 16e eeuw? Die

vraag vooronderstelt de gedachte van een wording van het kind in de geschiedenis. Peeters beweert niet, dat het kind in de 16e eeuw kind is geworden. Een wording van het kind lijkt überhaupt niet door hem aangenomen te worden.

Bijna tien jaar na Peeters' studie (in 1975) verscheen een boekje, waarin Van den Berg's these — zij het enigszins gecorrigeerd en wat anders onderbouwd — weer opduikt: in "Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel" van de historisch pedagoge L. Dasberg. Volgens haar werd het kind in de 18e eeuw, ten tijde van de Verlichting, "ontdekt" en kreeg het een eigen "kinderwereld" aangeboden. Opvoeding in moderne zin — nl. "grootbrengen door kleinhouden" — ontstond. Voor die tijd was het kind (bedoeld wordt: het kind vanaf een jaar of zes, zeven!) een **volwassene-in-zakformaat** binnen de volwassenenwereld.

Onbekend met het werk van Van den Berg publiceerde in 1960 de Franse historicus Ph. Ariès "L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime". In dit historische onderzoek naar de plaats van het kind in het gezin komt ook deze auteur, op grond van een grote verscheidenheid van bronnen (waaronder iconografisch materiaal: portretten e.d.), tot de konklusie, dat de notie van het kind zoals wij die hebben er niet altijd is geweest. Volgens Ariès kwam eerst in de vroeg-moderne tijd, in de 16e en 17e eeuw — en dan alleen nog maar in de hogere kringen — een "sentiment de l'enfance" tot ontwikkeling. Hiermee gepaard ging de opkomst van een "sentiment de la famille". Kind-zijn ging men als een afzonderlijke levensfase onderscheiden en binnen de intieme kring van het gezin poogde men de bijzondere aard van het kind tot zijn recht te laten komen.

De ontwikkeling die Van den Berg, Ariès en Dasberg hebbenesignaleerd, is volgens deze auteurs niet als een loutere vooruitgang voor het kind te beschouwen. Wat het kind won, woog niet op tegen hetgeen het moest inleveren. Ariès ziet dan ook met een zekere nostalgie terug op het kind in de middeleeuwen: dat kon een grote mate van spontaneïteit, autonomie en onafhankelijkheid aan de dag leggen; het werd niet opzettelijk opgevoed, maar leerde door te participeren aan het volwassenleven, dat zich grotendeels afspeelde op straat en in openbare gelegenheden (zoals taveernen). — Ik wijs er nog op, dat we een geheel andere beoordeling van de "fylogeneses" van het kind kunnen vinden bij Ll. de Mause in diens inleiding op de bundel "The History of Childhood" (1974). Ook deze auteur schetst een ontwikkelingsgeschiedenis van het kind, maar volgens hem is er sprake van een evolutie-ten-goede. Eerst vanaf de 18e eeuw gaat zich in de relatie tussen ouders en kinderen een meer kindvriendelijke tendens aftekenen, die in de tweede helft van de 20ste eeuw zou culminereren in een tolerante en dienstbare attitude van ouders jegens kinderen.....

IV-12

Ariès' werk — waarvan de hoofdthese niet zo origineel is als historici, die niet bekend zijn met de "Metabletica", ons willen doen geloven — is richtinggevend geweest voor talrijke onderzoekers van de geschiedenis van kind en jeugdige en het gezin. Het beeld dat Ariès schetste, betrof vooral Frankrijk; hij geloofde echter wel, dat generalisatie naar het grootste deel van de Westerse wereld geoorloofd was. Ariès kreeg vele navolgers, die zijn opvatting bevestigden voor andere landen, zij het dat men de zgn. "ontdekking van het kind" ook wel later plaatste, nl. in de 18e of zelfs in de 19e eeuw.

Onder die navolgers treft men ook onderzoekers aan naar de status van het kind en de situatie van het gezinsleven bij de **puriteinen** in Engeland en Noord-Amerika. Historici als J. Demos (1970) en M. Zuckerman (1970) betogen, dat in het puriteinse Nieuw Engeland weinig of geen onderscheid werd gemaakt tussen kinderen en volwassenen. Het belangrijkste bewijs voor hun stelling, dat kinderen in het 17e en 18e eeuwse Nieuw Engeland als "scaled-down adults" (Zuckerman) werden beschouwd, is het feit, dat kinderen (vanaf zes à zeven jaar) en volwassenen op dezelfde wijze waren gekleed.

Voor wie bekend is met de oudere literatuur over de puriteinse bejegening van kinderen is de konklusie van Demos en Zuckerman allerminst nieuw te noemen. Op grond van een exploratie van literaire bronnen (kinderboeken, -preken, e.dgl.) waren S. Fleming en M. Kiefer al jaren eerder tot dezelfde konklusie gekomen. Dat de puriteinen zo goed als geen onderscheid maakten tussen kinderen en volwassenen brachten deze auteurs in verband met de kindvijandige theologie van de puriteinen, die inzicht in de psychè van het kind verhinderde.

In studies als van Fleming en Kiefer wordt de puriteinse houding tegenover kinderen ronduit veroordeeld, en wel omdat die niet "kindgemäss" zou zijn. Ik wijs erop, dat in meer recente publikaties die attitude eveneens negatief wordt beoordeeld; met name in studies waarin aansluiting gezocht wordt bij de egopsychologie van Erik H. Erikson (bijv. E. Elliot (1975): de puriteinse opvoeding zou een pathologische (!) ontwikkeling van de persoonlijkheid veroorzaakt hebben.....

In de laatste jaren zijn er een aantal publikaties verschenen, waarin de opvatting, dat de puriteinen geen oog hadden voor het kind, wordt bestreden. David Stannard stelt in "The Puritan Way of Death" (1977), dat in het koloniale Nieuw Engeland de volwassen puritein het verschil tussen zichzelf en zijn kinderen wel degelijk zag. Hij wijst erop, dat puriteinse dagboeken en autobiografieën gevuld zijn met referenties aan verschillen tussen volwassenen en kinderen; ook in de pedagogische literatuur en de wetgeving wordt volgens hem duidelijk gediscrimineerd tussen volwassenen en kinderen.

Wat de pedagogische geschriften betreft, kan opgemerkt worden, dat het begrip "kinderen" vrijwel altijd nader gedifferentieerd wordt. Neem het bekende "domestic conduct book" van de Engelse puritein William Gouge (1575-1653) "Of Domesticall Duties" (1622): hierin wordt een onderscheid gemaakt tussen kinderen en jeugdigen en binnen de kinderperiode wordt nog de babyleeftijd onderscheiden. — Ook bij over de opvoeding schrijvende gereformeerde piëtisten als Petrus Wittewrongel (1609-1662) en Jacobus Koelman (1632-1695) kan men dergelijke onderscheidingen aantreffen.

G. Wiesenfeld Frankel (1977) wijst erop, dat uit de pedagogische literatuur blijkt, dat men wist welke "mentaliteit" typerend was voor een bepaalde levensfase. De kindheid was de periode, waarin het kind vooral genegen was tot spelen en de eigen wil i.p.v. Gods geboden te volgen (men zie in dit verband de zondenregisters in pedagogische tractaten). Het was echter ook de tijd van de grootste plooibaarheid. Men kende ook de jeugdige, wiens grootste gevaar bestond in toe te geven aan de ijdelheid en ten prooi te vallen aan de toenemende secularisatie (deïsme!). — Thomas Brooks (1608?-1680) richtte zich speciaal tot de jeugdigen in zijn populaire "Apples of Gold for Young Men and Women" (1657; 1693¹⁷)!

Puriteinen en piëtisten hebben in hun geschriften herhaaldelijk opgemerkt, dat de meeste opvoeders uit hun dagen kinderen en jeugdigen de hiervoor genoemde neigingen veel te vaak lieten opvolgen. De opvoeding van "de menigte" was volgens hen dan ook te toegeeflijk. Ik wijs er in dit verband op, dat er niet eerst in de 18e, maar reeds in het begin van de 17e eeuw, schrijvers waren, die de onschuld en zuiverheid van het (kleine) kind beleden en een permissieve opvoeding voorstonden.

Piëtisten en puriteinen hadden echter een andere visie op de natuur van het kind en meenden het ook anders te moeten behandelen. Elk menskind werd "in zonden ontvangen en geboren", was van nature een ellendig, doemwaardig schepsel. Men diende dit gegeven echter niet apathisch te accepteren, want het impliceerde de opdracht aan de ouders om te gaan arbeiden aan het behoud van de kinderziel. Kinderen moest men al vroeg bepalen bij de ellendige toestand van hun ziel. Konkrete overtredingen van Gods geboden — met name ongehoorzaamheid aan de ouders — moesten hiertoe aangegrepen worden. Het kind had zijn eigen zin i.p.v. Gods wil gedaan; het had gezondigd en zich daarmee metterdaad gemanifesteerd als een doemwaardig schepsel. De opvoeders moesten hun kinderen zover brengen, dat ze overtuigd raakten van de ernst van hun situatie, de verdorvenheid van hun natuur gevoelden en betreurden. Ze moesten ook gaan beseffen, dat ze zichzelf niet uit hun ellendige staat konden verlossen, maar de genade van Christus nodig hadden. Vergeving viel hen ten deel die alle zelfredzaamheid hadden opgegeven en zich aan Christus overgaven om zich te laten zaligen.

IV-14

Historici wijzen erop, dat in het streven naar **bekering** van kinderen het onvermogen van de puriteinen om met het kind rekening te houden het duidelijkst uitkomt. Wat bedoelen deze historici (zoals S. Fleming) nu eigenlijk te zeggen? Dat de puriteinen geen rekening hielden met het kind, omdat zij zaken als wedergeboorte en bekering in het kinderleven introduceerden, of omdat zij die zaken niet op een voor kinderen bevattelijke wijze aanboden? T.a.v. de eerste uitleg kan opgemerkt worden, dat het niet aangaat om de puriteinen "miskenning van het kind" aan te wrijven, omdat zij het konfronteerden met zaken die men zelf niet voor kinderen (en volwassenen?) geschikt acht. N.a.v. de andere uitleg wil ik inbrengen, dat uit de geschriften van puriteinen en piëtisten (bijv. Jac. Koelman) blijkt, dat men de opvoeders adviseerde bij hun bekeringsarbeid rekening te houden met de "leeftijd" en de individuele aard van het kind, zij het dat men niet achter diens ontwikkeling moest aanhinken, maar erop vooruitlopen.

Nu baseren historici hun oordeel over (en veroordeling van) de bekeringspedagogie steevast op een exploratie van bronnen als "A Token for Children" van Janeway, die volgens hen de aard en de (als "onnatuurlijk" aangemerkte) effecten van de bekeringspedagogie dramatisch dokumenteren. Over dit bronnenmateriaal en het gebruik ervan wil ik een aantal opmerkingen kwijt.

1. Ofschoon de exempelliteratuur ongetwijfeld een van de belangrijkste bronnen vormt voor onze kennis van onder puriteinen aanwezige opvoedingsidealen en -praktijken en ervaringen van kinderen, lijkt het meer dan gewaagd om alleen of overwegend op grond van dergelijke bronnen generaliserende uitspraken te doen over "het" puriteinse (of "het" piëtistische) kind en diens opvoeding. Men mag ook niet vergeten, dat de in deze boekjes beschreven kinderen modelkinderen en geen "doorsnee"-kinderen waren. Dit neemt overigens niet weg, dat men het ideaal koesterde (en meer dan dat), dat die exemplarische kinderen door alle kinderen zouden worden geïmiteerd.

2. De spirituele kinderbiografieën gingen, zowel in Engeland, Noord-Amerika als in ons land, sedert de tweede helft van de 17e eeuw verschijnen. Het is nog maar de vraag of de daarin beschreven verschijnselen ook reeds vóór genoemde tijd voorkwamen. Het puritanisme is geen statische, onveranderde grootheid en er zijn aanwijzingen, dat het in Engeland en Noord-Amerika onder invloed van bijzondere factoren een ontwikkeling doormaakte, waarbij fenomenen zoals beschreven in de kinderbiografieën moesten optreden. Voor wat ons land betreft, zal men niet mogen voorbijgaan aan het feit, dat door Koelman vooral Engelse voorbeelden van vroeg bekeerde en jong gestorven kinderen zijn uitgegeven. Onder gereformeerde piëtisten lijkt dergelijke lectuur sedert het eind van de

17e en gedurende de 18e eeuw geliefd te zijn geweest (Eversdijk's exemplboekje is ettelijke malen herdrukt!), maar men heeft, voorzover mij bekend, weinig eigen exemplarische kinderen voortgebracht.

3. De exemplboekjes voert men nogal eens ten tonele om te bewijzen, dat met "het kind" geen rekening werd gehouden. Merkwaardig eigenlijk, want de aanwezigheid van dergelijke lectuur zou juist een bewijs van het tegenovergestelde doen verwachten. Immers, hier is sprake van speciaal voor kinderen bestemde lectuur, die handelt over kinderen. De uitgevers ervan zagen in, dat, indien men kinderen op de "pathway to heaven" wenste te krijgen, leringen niet volstonden, maar dat ook met voorbeelden aangegeven moest worden hoe kinderen "de weg ter zaligheid" moesten begaan. Daartoe verschaftte men hen voorbeelden, waarvan verwacht kon worden dat ze hen aanspraken: voorbeelden van mede-kinderen, die met succes die weg waren voorgedaan.

4. Maar wellicht hebben we zojuist de historici niet goed geïnterpreteerd en bedoelen ze te zeggen, dat uit de exemplen van de bekering en het godzalig leven en sterven van puriteinse kinderen blijkt, dat kinderen onder de puriteinen geen "kindwaardig" bestaan konden leiden. Op deze opvatting heb ik al een reactie gegeven. Ik wijs er nu alleen nog op, dat blijkbaar niet wordt ingezien, dat puriteinen wel eens een andere opvatting over "kindwaardigheid" zouden kunnen hebben. Voor puriteinen (en piëtisten) waren hemel en hel reële eindbestemmingen van de mens, het kind niet uitgezonderd. "Children are not too little to die, they are not too little to go to hell", schreef Janeway. Men meende het belang van het kind te dienen door het zo vroeg mogelijk te prepareren voor de eeuwigheid.

5. Voorts wil ik erop attenderen, dat de kinderen uit de exemplboekjes niet allemaal op een extreem vroege leeftijd, noch op dezelfde wijze kleine vromen werden.

Sommige kinderen maakten een ernstige geestelijke crisis door, andere verwierven de kenmerken van een godzalig kind meer geleidelijk. In het historisch onderzoek heeft men vooral aandacht geschonken aan die kinderen, die op zeer jeugdige leeftijd een dramatische bekering doormaakten. Het zijn deze kinderen, waaraan men het puriteinse streven naar precociteit (vroegrijpheid) heeft gedemonstreerd. Het voorkomen van dit verschijnsel zal men echter niet moeten overdrijven. Extreem vroege bekeringen waren ook voor puriteinen (en piëtisten) ongewone, zij het toegejuichte, gebeurtenissen. Overigens bedenke men nog, dat in de 16e, 17e en 18e eeuw precociteit ook op andere gebieden dan het religieuze niet onbekend was.

Ook moet erop gewezen worden, dat in de verslagen over de bekering

IV-16

van kinderen uitkomt, dat hun bekeringsweg geen replica van de volwassen "morphology of conversion" was: de complexiteit van de bekeringservaring van kinderen nam weliswaar toe met de leeftijd, maar verschilde altijd met die van grote mensen.

Tenslotte mogen we niet vergeten, dat, zowel bij puriteinen als piëtisten, de meeste bekeringen niet tijdens de kinder- of jeugdperiode, maar op latere leeftijd plaatsvonden!

Terugblikkend op mijn betoog kan vastgesteld worden, dat de opvatting, dat puriteinen en piëtisten geen onderscheid maakten tussen volwassenen en kinderen, niet houdbaar lijkt. Zij hadden een opvatting over "wat des kinds is", al vulden zij die anders dan moderne historici. "Bekering" en "godzaligheid" achtten zij geen exclusieve attributen van de volwassen staat. Ook het kind mocht— op kinderlijke wijze — aan die zaken deelhebben, maar beleefde ze soms op een wijze, die ook door tijdgenoten als "bijna volwassen" werd aangemerkt.

L.F. Groenendijk

Literatuur

Ph. Ariès, **Centuries of Childhood**. New York 1962.

J.H. van den Berg, **Metabletica**. Nijkerk 1956.

L. Dasberg, **Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel**. Meppel 1975.

Li. de Mause, ed., **The History of Childhood**. New York 1974.

J. Demos, **A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony**. New York 1970.

E. Elliott, **Power and the Pulpit in Puritan New England**. Princeton, N.J. 1975.

S. Fleming, **Children & Puritanism**. New Haven 1953.

M.E. Heijboer-Barbas, **Een nieuwe visie op de jeugd uit vroegere eeuwen**. Nijkerk 1956.

M. Kiefer, **American Children through their books 1700-1825**. Philadelphia 1948.

H.F.M. Peeters, **Kind en jeugdige in het begin van de moderne tijd (ca. 1500-ca. 1650)**. Hilversum/Antwerpen 1966.

B. Spiecker & L.F. Groenendijk, **Wat is er met het kind gebeurd?** In: **Pedagogische Studiën** 57 (1980), blz. 1-10.

D. Stannard, **The Puritan Way of Death**. New York 1977.

G. Wiesenfeld Frankel, **Between Parent and Child in Colonial New England**. Unpubl. Ph. D. thesis Univ. of Minnesota (1977).

M. Zuckerman, **Peaceable Kingdoms**. New York 1970.